

Jak žijí „naši“ ptáci na zimovišti? Pěvci

Text a foto: Tomáš Grim

Úvodní foto a jeho popis v článku o vlaštovce obecné (Naše příroda 2020; 4: 32-37) by mohlo vzbudit dojem, že „naše“ vlaštovka je vzhledem ke svým dálkovým „toulkám“ mezi našimi opeřenci nějak výjimečná. Právě naopak: opeřenci za našimi humny by mohli vyprávět příběhy často ještě neuvěřitelnější. Leč pravdivé. Minulé vyprávění o nepěvcích vás snad přesvědčilo, že „nepěvci umí“ (Naše příroda 2020; 6: 16-25). A co pěvci?

▲
S trochou nemístného antropomorfismu se tato samička bělořita šedého „tváří hrdě“.
Až si přečtete o tahových zvycích bělořitů, možná začnete zastávat názor, že takový antropomorfismus je nakonec docela na místě... (Na snímku je poddruh bělořit šedý grónský, Oenanthe oenanthe leucorhoa). Eyjafjörður, hrabství Eyjafjarðarsýsla, Island

Pěvci jsou v průměru tělesně menší než nepěvci. Přesto podnikají během svých migrací cesty, které si nezadají s těmi, o nichž jsme se bavili minule, u nepěvců. Z jiného úhlu pohledu to nakonec ani tolik nepřekvapí: pěvci jsou totiž druhově nejpočetnější ptačí „řád“. A to s obrovským náskokem vůči jakémukoli jinému ptačímu řádu. Pokud jsou z 10 800 dnes (na podzim 2020) uznávaných ptačích druhů přibližně 60 % pěvci, pak je tím pádem

i větší statistická šance, že se mezi takovouto „nabídkou“ druhů vytvoří skutečně výjimečné migrační zvyky (naopak u malých skupin je taková šance samozřejmě menší).

U nás je ptačí diverzita značně omezená. Pochopitelně: malá země, bez přístupu k moři, navíc mimo hlavní tahové trasy ptáků hnízdících mimo naše území. Přesto i v této omezené „nabídce“ najdeme migrační pozoruhodnosti. Pojďme se na ně podívat.

Masojídek mezi Masaji

Ťuhýk obecný (*Lanius collurio*) je jedním z druhů, u nichž rodiče odlétají na zimoviště před mláďaty. Podobně i lejsek šedý, drozd kvíčala či rákosníci prchají z hnízdiště ještě předtím, než se jejich potomci stačí rozkoukat. U jiných ptáků naopak mladí táhnou před starými – tak to má nastavené rehek domácí, špaček obecný, čížek lesní, králíček obecný či pěnkava obecná. Ať už odlétají prvně staří či mladí, závěr je v obou případech stejný: načasování i směr migrace má většina ptačích druhů naprogramovány geneticky.

Drobný pták s „lupičskou maskou“ poutá pozornost nejen vzhledem nebo zvykem vysedávat na nápadných „vyhlídkách“ (snad právě proto mám tuhýka obecného zapsaného v terénním deníku jako vůbec nejčastěji viděného

pěvce v některých koutech JAR, Botswany i Kamerunu). Neméně nápadné jsou i jeho spížírny v podobě na trny či kolce napíchnutých velkých hmyzáků nebo dokonce menších obratlovců. Jeho zvyk lovit drobné obratlovce není mezi podobně velkými pěvci běžný. Takový lovecký styl vyžaduje jistou bojovnost a sílu – to ostatně může potvrdit tuhýkem „zmalovaná“ ruka lektického kroužkovatele.

Evropští tuhýci zimují až v nejjihnějších částech afrického kontinentu. Zimní areál má však neobvyklý tvar – zahrnuje totiž také prakticky celou východní Afriku, už od Somálska. Odráží to i „nelogický“ tahový zvyk tuhýků ze západní Evropy, kteří netáhnou do Afriky přímo na jih, ale oklikou přes východní Středomoří. Na jaře pak táhnou opět nelogicky přes východní Afriku, i když budou hnízdit v západní Evropě. Díky tomu se

Nejpočetnější ptačí druh v pro ptáčkaře nejvyhlášenější jihoafrické rezervaci? „Náš“ tuhýk obecný! Mkhuze, KwaZulu-Natal, Jihoafrická republika

Zvonohlík zahradní (Serinus serinus) u nás není ani starousedlíkem, ani zbrusu novým příchozím kalibru budníčka zeleného (viz hlavní text). Naše území kolonizoval během 19. století. Domovinu zvonohlíka prozrazují jeho tahové cesty: populace z Francie a Německa směřují na Pyrenejský poloostrov, ty naše pak do Itálie a na západní Balkán. Podobně jako u rehka domácího či budníčka menšího je stále menším překvapením potkat zvonohlíka u nás i v zimě. Córdoba, autonomní společenství Andalusie, Španělsko

v Africe, konkrétně v Tanzanii a Keni, tito bojovní masojídkové mohou snadno potkat s tamějšími neméně bojovnými Masaji...

Modráček

Náš nejvzhladnější druh pěvce? Volba bude jistě subjektivní. Ale je myslím slušná šance, že do první desítky by se probojoval i slavík modráček (*Luscinia svecica*). Jeho velmi komplikovaný zpěv sice zahrnuje také mimikry, tedy napodobování jiných druhů, ale zpěvákům, jako je slavík obecný či kos černý, asi moc konkurovat nemůže. Zato kombinace modré a červené na samečkově hrudi je okouzující dostatečně.

A právě konkrétní styl hrudní „hvězdy“ modráčka odlišuje dva poddruhy, které u nás můžeme potkat. Liší se jak ekologicky, tak svými migračními zvyky, a to na poměry v ptačí říši nevídaně. Než se k nim dostaneme, neodpustím si poznámku: modráččích poddruhů je ještě více, rovných deset. Budme vděční, že u nás se vyskytují pouze dva z nich. Následující příběh bude díky tomu mnohem stravitelnější.

Slavík modráček střeoevropský (*L. s. cyanecula*), jehož samce zdobí bílá skvrna uprostřed modré hrudi, je u nás podstatně běžnější než druhý poddruh, tundrový (*L. s. svecica*), jehož samci se honosí centrální skvrnou červenou. Běžnější dokonce o dva řády. Podle nových celorepublikových

odhadů z let 2014–2017, které jsou teprve v tisku, je středoevropských 1000 až 2000 hnízdících párů (pozoruhodný nárůst u druhu, který u nás začal podle dochovaných údajů hnízdit až před 40 lety). Tundrový modráček je naopak rarita: odhad v tisku je pouhých 11 až 13 párů. Neaktuálnější údaj je však ještě tristnější: v loňském roce bylo u nás doloženo jen 6 samců a 7 samic.

Přesnost odhadů souvisí s biotopovou preferencí obou poddruhů i jejich českým areálem: plus minus tisíc párů modráčků středoevropských totiž najdeme po celé republice v okolí různých rybníků, zatímco všechny tundrové pěkně pohromadě na horských rašeliništích pouze v Krkonoších. To však neznamená, že tundrového uvidíte snáze („půjdu na Úpské rašeliniště a z povalového chodníku je modráček tundrový tutovka“): uvedené počty v podstatě znamenají, že tundrový poddruh u nás vyhynul. Tak miniaturní populace nemá potenciál na samoudržitelnost. Je otázka, zda „tundráčky“ u nás vůbec v letošním roce ještě potkáme...

Snad se udrží přílivem nové krve odjinud. Odkud? To je právě zajímavé v souvislosti s tím, kde modráček zimuje. Ten středoevropský (*cyanecula*) tráví zimu převážně na Pyrenejském poloostrově či v západní Africe. Tundrový je místo toho jedním z mála našich druhů ptáků, kteří místo na jih či jihozápad míří na jihovýchod. Místo Afriky tedy tráví zimu v jižní Asii.

Návratnost okroužkovaných ptáků je většinou velmi malá, sotva jednoprocentní. Modráček není výjimkou – přestože je tundrový poddruh jedním z nejlépe doložených ptáčích druhů, které táhnou z Evropy do Asie, až nedávná česko-norská

studie založená místo kroužkování na geolokátorech odhalila podrobnosti této vzácné tahové strategie (Lislevand T. a kol. 2015: Red-spotted bluethroats *Luscinia s. svecica* migrate along the Indo-European flyway: a geolocator study. *Bird Study* 62: 508–515). Z deseti krkonošských modráčků, kteří byli zahrnuti do studie, jeden poskytl kompletní informace o celé trase, kterou vykonal od nás do Indie a zpět.

Krkonošský cestovatel vyrazil na téměř 6000 km dlouhou štreku 10. září. Na cestě strávil dlouhých 74 dní. Do zimoviště v severoindickém Rádžasthánu dorazil 22. listopadu. Vlastním přeletem strávil 33 dní. Co dělal těch zbývajících 41? Během tahu potřebují ptáci „doplnit palivo“. Krkonošský modráček udělal zastávky dvě. Jednu v normální délce tří dnů, ale ta druhá, nejspíš na hranici mezi Afghánistánem a Pákistánem mu zabrala přes pět týdnů! Jak už to tak u ptáků chodívá, z hnízdiště na zimoviště to bral poměrně ležérně, průměrnou cestovní rychlostí 179 km za den (uvažujeme pouze dny, kdy byl v pohybu, tj. nepočítáme dny na zastávkách). Opačným směrem, tedy ze zimoviště na hnízdiště, doslova pelášil: celá cesta mu trvala jen 28 dní, vlastní přelet pak zabral 11 dní. Udělal si sice tři zastávky, ale v celkové délce jen dva a půl týdne. Jeho jarní cestovní rychlost díky tomu byla přesně třikrát rychlejší než ta podzimní: 537 km za den. Spolu se třemi norskými modráčky tundrovými se tak náš „Krkonošák“ ocitl ve velmi exkluzivní společnosti: citovaná česko-norská studie je totiž vůbec první, která zdokumentovala cestu jakéhokoli druhu pěvce z Evropy na asijské zimoviště.

Tento podivný způsob tahu kopíruje cestu, kterou se k nám naše dnešní populace rozšířily v minulosti. S největší pravděpodobností po skončení poslední doby ledové. Zprůchodnění dříve, tedy v době ledové, nehostinných území má důsledky dodnes. Asijských druhů, které rozšiřují svůj areál směrem do Evropy, je totiž celá řada. Kromě slavíka modráčka na indickém subkontinentu zimuje i hýl rudý (*Carpodacus erythrinus*). Tento příjemný zpěvák u nás pravidelně hnízdí teprve posledních pár desetiletí.

Nezapomínejme ovšem, že dob ledových a meziledových bylo mnoho. Ne čtyři nebo šest, jak jsme se – podle ročníku narození – učili ve škole. Podle posledních poznatků se počet těchto dramatických klimatických změn odhaduje na více než 30. Pokud tedy můžeme o změnách fauny v předěšlých glaciálních cyklech něco vyvozovat, hýl rudý, modráček a další mohli naše dnešní území opakovaně kolonizovat (přicházet v dobách meziledových) a opakovaně vyhynout (odcházet v dobách ledových).

Východňáři

Noví či staronoví přistěhovalci z východu nám krásně ilustrují mimořádnou proměnlivost naší fauny. A to v tom nejjemnějším časovém měřítku. Dnes už pravidelně hnízdících „východňárů“ je v Evropě celá řada, především v Evropě severní a severovýchodní (Grim T. 2020: Návyková „nuda“ severu. Ptačí svět 27/2: 26–28). Ačkoli geografie Karpatského oblouku směřuje východní zatoulance zpravidla mimo střední Evropu, ani naše území není jejich přílivu zcela ušetřeno.

Příkladem budiž dodnes sice velmi vzácný, leč asi každoročně hnízdící budníček zelený (*Phylloscopus trochiloides*).

Jeho areál má pozoruhodný tvar: kroutí se jako had ze střední Číny, přes východní Kazachstán si to špacíruje na sever, kde se jižním Ruskem vydává na západ. Tento podivný klykák končí ve Finsku a východním Německu. Tato západní část výskytu budníčka zeleného pak „líže“ pohoří na našich severních hranicích. Podle všeho všichni tito drobní ptáčci, včetně těch evropských, zimují v Přední a Zadní Indii.

S budníčkem zeleným jsem se u nás konečně setkal před dvěma lety na přelomu června a července v Jeseníkách v lokalitě, kde dosud nebyl pozorován. Vybavilo se mi skoro deset let staré setkání s tímto UHP trpaslíkem v jihozápadní Indii (pozn.: UHP = univerzální hnědý pták). Co když ten budníček, na kterého teď koukám, bude trávit zimu právě v Západním Ghátu? Vymění klidný kout svažitého horského smrkového lesa nad šumícím potokem za zdaleka ne tak klidné zákoutí horského lesa nad rušnou obcí Kodaikanal? Možné to je, ale zatím nevíme – žádné záznamy našich budníčků zelených ze zimovišť nemáme. Zato víme, že na zimoviště váží tento mikro-ptáček mnohonásobně delší cestu než vzhledově téměř stejný budníček menší – ten na zimu míří hned za humna, do Středomoří.

A někdy dokonce ani to ne: záznamy budníčků menších ze zimního období od nás jsou stále častější. Zatím je v databázi pozorování ptáků u nás (Avif: <https://birds.cz/avif/>) najdete v kategorii „neobvyklá pozorování“. Zatím: nejspíš je čeká podobný osud jako zimní záznamy rehků domácích.

Ty byly před pár desetiletími také důvodem k údivu jako něco výjimečného. Dnes už nás zimní pozorování „čermáčka“ tak nezaskočí. V databázi Avif se vám nezobrazí jako „neobvyklá“, ale jen v nižší kategorii jako „zajímavá“. I tak přiznávám, že mě zrovna v loňském roce pozorování „kominíčka“ hned na Nový rok mile překvapilo. Z části i proto, že jsem ho nepotkal v mikroklimatické „vatě“ městského tepelného ostrova, ale v syrovém prostředí opuštěného zemědělského stavení v nadmořské výšce téměř 500 m.

Stejní, ale docela jiní

Když už jsme u budníčků, podívejme se jim na frak. Proč? Vždyť jsou jeden jako druhý. To pro neptáčkaře či neornitologa skutečně jsou. Pod zdánlivě jednotným vzhledem se však skrývá zajímavá nejednotnost v jejich migračních zvycích.

Budníček menší (*Phylloscopus collybita*) je z trojice našich nejběžnějších druhů asi nejznámější. Jeho prostý „cilp-calp“ nápev je asi nejsnáze zapamatovatelným ptačím zpěvem. Ani z hlediska migrace to budníček menší moc daleko nedotáhl. Je typickým příkladem migranta na krátké vzdálenosti. Většina evropské populace zimuje ve Středomoří. Někteří ptáci však přečkávají zimu až v subsaharské Africe, v Arábii či v severní Indii (tam jsem budníčka menšího v terénu potkal, i když téměř jistě nešlo o jedince z našich českých populací). V dobách poledových kolonizovali budníčci menší nejspíše ze dvou směrů, což se dodnes odráží v odlišných směrech tahu např. ptáků z různých částí Skandinávie. Obdobné migrační rozhraní můžeme

z našich ptáků zaznamenat i u rákosníka obecného, pěnice černohlavé či následujícího příbuzného „soudníka“.

Budníček větší (*Phylloscopus trochilus*) se na zimoviště vypravuje dříve než budníček menší. Však ho také čeká podstatně delší štreka: na rozdíl budníčka menšího totiž táhne nikoli do Středomoří, ale až do subsaharské Afriky. Naše populace zimují v Africe západní. Východnější populace (poddruhů *acredula* a *yakutensis*) však putují až do Afriky jižní. Ti se nalétají: mají to až 12 000 km daleko!

Budníček lesní (*Phylloscopus sibilatrix*) je migračně „na půl cesty“ mezi budníčkem menším a větším. Ve Středomoří se přes zimu nezdržuje, ale do jižní Afriky nedoletí. Tento transsaharský migrant tráví zimu ve střední Africe. Patří do pouhé trojice evropských ptáků, kteří jak na hnízdišti, tak na zimovišti žijí výhradně v lese (ostatní naše lesní druhy tráví zimu v otevřené krajině). Dalšími členy této

Lejsěk malý (Ficedula parva), jeden, jeden z mála evropských pěvců, kteří zimují v Asii. Záběr je z února. Rajsút, guvernorat Dafár, Omán

Přítomnost hajního (Hippolais icterina) v africkém křovisku za „do očí bijící“ označit úplně nelze. Nxai Pan, Severozápadní distrikt, Botswana

Záběr sotva dokumentační (ne)kvality, zato radost veliká. Budníček lesní v parnu rovníkového lesa. Limbe, Jihozápadní region, Kamerun

exkluzivní trojice afro-palearktických migrantů jsou žluva hajní a včelojed lesní. Nakolik toto pravidlo platí těžko říct – zrovna budníčky větší (a žluvy hajní) jsem potkal v JAR, Botswaně, Zimbabwe či Kamerunu i v poměrně otevřené savanovité krajině.

Je zvláštní si představit typického obyvatele chladnějších bukových

(a ovšem i jiných) lesů, jak odlétá trávit zimu do prostředí dusné „džungle“. Právě takové myšlenky se mi honily hlavou, když jsem ke své velké radosti potkal tohoto „starého známého“ v parném buření na pobřeží Guinejského zálivu a snažil se jej dostat do hledáčku fotoaparátu. Nesnadný úkol. Pot ze mě jen crčel, hledáček se mlžil a budníček hbitě sbíral drobné hmyzáky, zatímco v koruně stejného stromu se mrcasili zoborožci a myšáci exotických vzezření...

Neuvěřitelná tahová cesta

A to nejlepší na závěr.

Většina druhů ptáků táhne, dalo by se snad říci, způsobně. Po vyhnízdění míří na jih, po přezimování zas na sever. Jako u všech pravidelností v přírodě i v tomto případě nalezneme pozoruhodné výjimky.

- ▲ Vzhledem téměř stejný, migračními zvyky úplně jiný - budníček menší táhne sotva „co by kamenem dohodil“, do Středomoří (či Středozeří, chcete-li). Thessaloniki (Soluň), kraj Střední Makedonie, Řecko
- ▼ Záběr pořízený ve křoví, sousedícím s tím, kde odpočíval sedmihlásek (na protější straně). Opět UHP, opět „naše“, ale tentokrát budníček větší. Nxai Pan, Severozápadní distrikt, Botswana

„Tundračka“. Na snímku je pravděpodobně samice slavíka modráčka tundrového, který v Indii zimuje. Samice mívají v zimním šatě (fotografie je z konce listopadu) často větší trojúhelníkovité bílé pole uprostřed „hvězdy“ na hrudi a náznak modrého opeření pod hvězdou (podobně mohou vypadat v zimním šatě i mladí samci, ale u nich bývá náznak náprsenky výraznější; za pomoc s určením děkuji Václavu Pavlovi). Tundračku jsem vyfotil jen pár set km východně od místa, kam docestoval přezimovat první český modráček tundrový (sameček) označený geolokátorem (viz hlavní text). Národní park Keoladeo Ghana (dříve rezervace Bharatpur), Rádžasthán, Indie

Asi každý zájemce o ptactvo se do slechl o druzích, nebo spíše konkrétních populacích, jejichž tahová cesta „nedává žádný smysl“. Třeba takoví bělořiti šedí (*Oenanthe oenanthe*). Kroužkovací data z našeho území naznačují, že na zimu táhnou na jihozápad. Zimují tedy nejspíš v západní Africe. Nic neočekávatelného. Jenže bělořiti nehnízdí jen u nás...

I letmý pohled na mapu jejich celkového hnízdního a zimního rozšíření dává tušit, že se zde musí dít něco hodně zvláštního. Hnízdní areál je téměř cirkumboreální, táhne se přes celou Eurasii (kromě tropických končin) a velkou část Severní Ameriky (kromě středních provincií Kanady tam bělořiti najdete po celém severu kontinentu). Jenže zimoviště

představuje jen úzký západo-východní pruh pod Saharou a k tomu severo-jihní pruh ve východní Africe. Co se tu děje?

Děje se tu jedna z nejfantastičtějších tahových cest. Cesta podobného kalibru jako eskapády lyskonoha úzkozobého (o kterých jsme se bavili v posledním čísle loňského ročníku Naší přírody). A nejde ani tak o to, že bělořiti šedý je jedním z mála druhů, které hnízdí v Americe, ale zimují na východní polokouli.

Známý učebnicový příklad uvádí poddruh bělořita šedého (*O. o. leucorhoa*) z Islandu, Grónska a severovýchodní Kanady. Tito ptáci místo logické cesty do tropů Ameriky letí místo toho nesmyslně až 3 500 km přes Atlantik do západní Evropy. Nonstop let

jim trvá kolem 30 hodin. Z velké části v noci. A kompletně nad oceánem...

Ze západní Evropy už je pro ně zbytek cesty malina: přeletí Saharu a zimují v západní Africe. To je dalších asi 4 000 km, tentokrát ale nad pevninou. Proč létají na zimoviště na opačné straně oceánu, když by vhodné podmínky našli i na té straně, kde hnízdí? Nejspíš se prostě jen vracejí pozpátku po cestě, kterou Severní Ameriku kolonizovali.

Pokud vám tahle anabáze přijde dechberoucí (a to by měla – bělořit váží pouhých 20 až 25 gramů), pak se teď nadechněte opravdu pořádně. Štrapače, která čeká bělořity z Aljašky (kteří patří k našemu poddruhu *O. o. oenanthe*), je řádově monstróznější. Tihle ptačí blázni totiž letí na zimoviště na západ. Ano, přes celou Asii, přes Blízký východ, až do Afriky. Ne skutečných 15 000 km!

Nejseverněji hnízdící ze všech pěvců světa u nás jen zimuje. Zpravidla vzácně, výjimečně se vyskytuje až irruptivně. Sněhule severní (Plectrophenax nivalis) je ale zajímavá i svými extrémistickými tahovými zvyky. Kam táhnou třeba sněhule ze Špicberků byste jen těžko uhodli – nedává to totiž vůbec žádný smysl. Dočtete se v už otištěném článku (Grim T. 2018: Na zimu do zimy. Vesmír 97/12: 686–687). Jezero Jökulsárlón, hrabství Austur-Barðastrandarsýsla, Island

UŽITEČNÉ ODKAZY O PTAČÍ MIGRACI

Cepák J. a kol. 2008: Atlas migrace ptáků České a Slovenské republiky. Aventinum, Praha.
Elphick J. 2008: Cesty stěhovavých ptáků: atlas migrace ptáků celého světa. Slovart, Praha.
Odchyty na Červenohorském sedle: <http://fkco.cz/chs/index.php>
Euro Bird Portal: <https://eurobirdportal.org/>
Trektellen: <https://www.trektellen.nl/>
MoveBank: <https://www.movebank.org/>
BirdCast: <https://birdcast.info/>
The Sound Approach: <https://soundapproach.co.uk/>

Citované články autora jsou volně k dispozici na jeho stránkách:
<http://www.tomasgrim.com/>

